

PÔVOD POJMU SLOBODNEJ VÔLE V ANTICKOM MYSLENÍ

Úvaha nad knihou Michaela Fredeho *A Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought*

PAVOL LABUDA, Katedra filozofie FF KU, Ružomberok

LABUDA, P.: Origins of the Notion of Free Will in Ancient Thought
FILOZOFIA 66, 2011, No 9, p. 928

The paper deals with free will as discussed in the recent book of Michael Frede *A Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought*. Besides a close view on the structure of Frede's main ideas and arguments, the paper aims to provide a critical discussion of Frede's view of St. Augustine's contribution to the development of the notion of free will. This would enable us to explore and re-think the historical and philosophical conditions of the rise of the notion of free will in ancient thought.

Keywords: Free will – Freedom – Will – Determinism – Platonism – Stoicism – Aristotle – Epictetus – Plotinus – Origen – St. Augustine

Text je kritickou úvahou o téme slobodnej vôle nad aktuálne vydanou knihou Michaela Fredeho *A Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought* [4]. Monografia je knižným vydaním šiestich prednášok, ktoré Michael Frede ako osemdesiaty štvrtý profesor v rámci tradície hostujúcich profesorov antickej literatúry (Sather Professor of Classical Literature) predniesol počas zimného semestra 1997/1998 pre akademickú obec Kalifornskej univerzity v Berkeley. V knižnej podobe vychádzajú tieto prednášky až posmrtno, text knihy editoval Fredeho dlhoročný priateľ a kolega z Berkeley profesor klasických štúdií Anthony A. Long.

Predslov, ktorý napísal David Sedley, čitateľovi predstavuje Michaela Fredeho ako jedného z najväčších znalcov antickej filozofie a literatúry, ktorý v priebehu štyridsiatic rokov zásadne ovplyvnil výskum v oblasti antickej filozofie spôsobom reflektujúcim aktuálne prístupy analytickej filozofie. Profesor Frede počas svojho pôsobenia na univerzitách v Göttingene, Berkeley, Princetone, Oxforde a Aténach vchoval školu vzdelancov, ktorí sa stali vedúcimi osobnosťami dejín antickej filozofie. Svetovo akceptovaným odborníkom na antickú filozofiu sa Michael Frede stal vďaka prácam *Predikácia a existenčný výrok* (*Prädikation und Existenzaussage*, 1967), *Stoická logika* (*Die stoische Logik*, 1974), komentárom ku knihe *Z Aristotelovej Metafyziky* (1988, v spoluautorstve s Günтером Patzigom) a veľkému počtu kritických štúdií najmä z oblasti stoickej logiky, gramatiky a psychológie, epikurejskej epistemológie, ale i prácam venovaných pyrhónskej skepse, Platónovi a dialogickej forme jeho spisov, Aristotelovmu prvému hýbateľovi a štúdiám predstavujúcim Galénovu teológiu.

V úvode knihy Frede predstavuje a zdôvodňuje cieľ práce a legitimizuje svoj výber metódy skúmania. Tvrdí, že pojem slobodnej vôle sme zdedili z antiky, ale tak ako v prípade iných prirodzených pojmov (napríklad pojem esencie či pojem účelovej príčiny) aj v súvislosti s pojmom slobodnej vôle sa môžeme pýtať, či postupným vývojom neprekonal svoju účelnosť a nestal sa postupne viac záťažou ako pomocou v úsilí o pochopenie povahy človeka a jeho konania. Hlavným cieľom knihy je podľa Fredeho preskúmať, akému účelu pojem slobodnej vôle slúžil a čo tento pojem pomáhal človeku v jeho vzťahu k svetu vysvetliť. Tento cieľ Frede formuluje vo forme hľadania odpovedí na tri základné otázky: 1. Kedy sa v antike prvýkrát uvažovalo o človeku ako bytosti disponujúcej slobodnou vôľou?; 2. Prečo niekto takýmto spôsobom o človeku uvažoval?; 3. Aký pojem slobodnej vôle bol využívaný pri takomto chápaní človeka? Frede sa v zmysle programu Gilberta Ryla domnieva, že daný pojem tu nebol vždy, ale má rozpoznateľný historický pôvod. A preto je možné čas jeho vzniku a dejinný kontext jeho rozvinutia vystopovať subtílnou analýzou textových prameňov.

Fredeho predpoklad je, samozrejme, v protiklade s predstavou, že pojmy sa nemenia, že tak, ako máme pojem slobodnej vôle k dispozícii my, mali ho k dispozícii aj antickí myslitelia. Toto očakávanie sa však skutočne ukazuje neopodstatnené, pretože ak sa spolu s Fredem pozrieme na grécku literatúru od Homéra až po Aristotela, nikde nenájdeme žiadny náznak daného pojmu. Je to o to pozoruhodnejšie, že Platón a Aristoteles mali vo svojich prácach mnoho príležitostí oprieť sa o daný pojem. Frede ukazuje, že takáto pomýlená predstava sa zakladá na predpoklade (nazvime ho *p*), že keď niečo robíme, sme za to aj zodpovední, akoby nás nikto a nič k tomu nenútilo, alebo, presnejšie povedané, túžime a rozhodujeme sa konať takýmto zodpovedným spôsobom. Frede však v knihe dôverhodne a postupne odkrýva utváranie historicko-filozofického kontextu umožňujúceho, že pojem slobodnej vôle bol prvýkrát použitý neskorou stoickou teóriou Epiktéta práve na vysvetlenie daného predpokladu *p*. Z knihy sa tiež dozvieme, že len čo bol tento pojem použitý neskorými stoikmi, súperiace teórie peripatetikov a platonikov vypracovali svoje vlastné vymedzenia tohto pojmu, ktoré zapadali do ich celkových koncepcií. Potom bol stoický pojem slobodnej vôle dychtivo prijatý kresťanstvom a vďaka postupnému, temer všeobecnému prijatiu kresťanstva sa stal pojmom všeobecne akceptovaným, a to dokonca, a žiaľ, bez ohľadu na to, či ho ľudia boli a sú schopní teoreticky vysvetliť.

Frede tak ide po stopách dejín a skúma, či a ako sa vo vyvíjajúcich sa filozofických diskusiách neskorej antiky pojem slobodnej vôle menil. Takýmto spôsobom sa mu darí identifikovať predchodcov akéhokoľvek chápania slobodnej vôle, a preto možno ním navrhnutý historický postup považovať za plauzibilný. Jeho postup spočíva v štúdiu antickejých textov umožňujúcich sledovať kontext významných prienikov pojmov vôle a pojmu slobody tak, aby bolo umožnené o vôli predikovať, že je slobodná. Na to, aby sme pripustili pojem vôle, musíme v mysli človeka predpokladať možnosť výberu, voľby alebo rozhodnutia. Frede ale čitateľa upozorňuje, že kľúčovou charakteristikou vôle je to, že táto schopnosť slobody musí byť rozvíjaná, kultivovaná a zdokonaľovaná. Zdá sa, akoby Frede parafrázoval augustínovskú myšlienku o tom, že človek sa nedokáže celkom zbaviť tejto schopnosti ľudskej duše (rozumnej vôle), ale aj o potrebe jej neustáleho upev-

ňovania a zdokonaľovania.

Napriec jednotlivými kapitolami dáva Frede čitateľovi možnosť detailne spoznať kontext jednotlivých filozofických koncepcií, ktoré boli disponované na prijatie pojmu slobodnej vôle, alebo práve naopak, ktorých pozadie prijatie či rozvinutie pojmu slobodnej vôle priam vylučovalo. Prvá rozsiahla a podrobná analýza je venovaná Aristotelovej koncepcii (s. 19 – 30). Michael Frede v nej na pozadí Aristotelovho učenia o troch mohutnostiach ľudskej duše, ktorým zodpovedajú tri formy ľudských túžob a tiež tri rozličné motivácie konania človeka, vysvetľuje nedostatočnosť podmienok a nepotrebnosť konceptu ľudskej vôle vo všeobecnosti a taktiež dôvod absencie pojmu slobody mimo politického rozmeru.

Tretia kapitola knihy (s. 31 – 48) predstavuje podmienky, ktoré v rámci stoicizmu utvorili priestor na etablovanie pojmu ľudskej vôle. Medzi dané podmienky možno s Freedom jednoznačne zaradiť najmä stoické odmietnutie aristotelovského delenia duše a unipartitnú psychológiu stoikov, ktorá nepripúšťa existenciu neracionálnej časti ľudskej duše. Impresie, ktoré by mala (podľa Aristotela) táto nerozumová časť duše človeka generovať (napríklad animálne túžby) stoici považovali len za konštrukty ľudskej mysle, ktoré majú za cieľ zbaviť sa zodpovednosti za seba a za túžby vytvárané na základe vlastných presvedčení. Základná idea stoickej koncepcie vôle spočívala teda v tom, že racionálny impulz na konanie človeka je zloženinou impresie ako pasívnej časti a súhlasu ako aktívnej časti rozumu. A práve vďaka tejto aktívnej časti, vďaka pojmu súhlasu a pojmu chcenia sa už v stoicizme vytvoril vhodný priestor na etablovanie pojmu vôle. Definitívne boli splnené podmienky definovania pojmu vôle, keďže stoikom sa podarilo jednoznačne rozlíšiť voľbu v zmysle udelenia súhlasu od chcenia niečo vykonať. Pojem vôle bol tak vymedzený ako schopnosť človeka robiť rozhodnutia o tom, čo vykonať.

V ďalšej kapitole (s. 49 – 65) Frede predstavuje príspevok neskorých platonikov a peripatetikov k rozvoju pojmu vôle smerom k možnosti pripísať vôli človeka atribút slobody. Platonici i peripatetici síce stále trvali na bi- alebo tripartitnom delení ľudskej duše, avšak, inšpirovaní stoicizmom, prijali za svoju ideu, že akákoľvek impressia potrebuje na to, aby sa stala impulzom konania, ešte súhlas rozumu. Rozum tak získal dvojakú úlohu. Rozum už neformoval iba vlastný pohľad na to, čo je správne, a čo nesprávne, ale zároveň dostal úlohu udeľovať alebo odmietať súhlas impulzívnym impresiám, ktoré sú produktmi nižších zložiek ľudskej duše. Frede v tomto momente vývoja identifikuje rozlišovanie dvoch zložiek rozumu v podobe kognitívnej časti a vôľovej časti (ako ju nachádzame napr. v koncepcii Tomáša Akvinského).

Práca pokračuje kapitolou (s. 66 – 88) venovanou reakcii stoicizmu na kritiku zo strany peripatetikov a platonikov, ktorá už vytvorila podmienky vzájomného prepojenia pojmu vôle a pojmu slobody ponímaním slobody (*eleutheria*) ako schopnosti konať na základe vlastného rozhodnutia. Toto prepojenie pojmov definitívne nastáva až v momente vysvetlenia možnosti slobody s ohľadom na stoickú pozíciu univerzálneho determinizmu. Toto vysvetlenie nakoniec ponúkla koncepcia stoika Epiktéta. Epiktétos vníma slobodu vôle ako schopnosť uskutočniť výber, ktorý berie do úvahy to, ako veci sú (predurčenosť sveta až do najmenšieho detailu), a zároveň ju chápe ako schopnosť, ktorá nie je deformatívna.

vaná falošnými presvedčeniami a pomýlenými postojmi, fantáziami alebo túžbami človeka.

V ďalších štyroch kapitolách sa Frede postupne venuje reakciám zo strany mysliteľov, ktorí stoický pojem slobodnej vôle buď akceptovali s tým, že upravili vlastné koncepcie, alebo jej pojem mierne modifikovali, pretože ho chceli zasadiť do rámca vlastných filozofických koncepcií. Čitateľ tak má možnosť postupne sa oboznámiť s opätovnou reakciou peripatetikov a platonikov na stoikmi definovaný pojem slobodnej vôle (s. 89 – 101), s ranokresťanským chápaním slobodnej vôle v koncepcii Origena (s. 102 – 124), s reakciou Plotina (s. 125 – 152) a nakoniec i s Augustínovým chápaním pojmu slobodnej vôle (s. 153 – 174). Augustínovo chápanie slobodnej vôle pritom Frede interpretuje ako prijatie stoického pojmu slobodnej vôle a jeho začlenenie do univerza platonizmu.

V závere práce Frede sumarizuje svoje odpovede na tri základné otázky, ktoré vytyčovali predmet jeho skúmania: 1. Uvažovanie o ľudskej bytosti ako majúcej slobodnú vôľu sa po prvýkrát objavuje v prvom storočí po Kr., konkrétne v neskorostoicej koncepcii Epiktéta (55 – 135 po Kr.); 2. Pojem slobodnej vôle charakterizuje ľudskú schopnosť voľby a rozhodnutia, ktorá ústi do snahy niečo vykonať, pričom táto schopnosť človeka je buď aktuálne, alebo aspoň potenciálne slobodná. Aktuálne slobodná schopnosť vôle človeku zaisťuje, že vo svete nie je nič, čo by mu zabráňovalo robiť také voľby a rozhodnutia, ktoré sú potrebné na dosahovanie jeho cieľov. Ak je táto schopnosť slobodná aspoň potenciálne, znamená to, že človeku v princípe zostáva možnosť dosiahnutia slobody napriek zábranám, ktoré pred neho stavia svet. Frede dodáva, že „to, či máme vôľu, ktorá je aktuálne slobodná, závisí od toho, či sa sami nezotročíme a či neposkytneme svetu, silám a mocnostiam, ktoré riadia svet, moc nad nami, či dokonca moc nad našimi voľbami a rozhodnutiami“ ([4], 176). V odpovedi na 3. otázku Frede prisudzuje pojmu slobodnej vôle v kontexte neskoršej antiky prospešnosť najmä z toho dôvodu, že v rámci helenistického obdobia sa všeobecne rozšírila predstava straty kontroly ľudí nad vlastnými životmi, ktorá bola dôsledkom temer všeobecne prijatého presvedčenia, že svet je plný skrytých síl a mocností, ktoré nechávajú len malý, ak vôbec nejaký priestor snaženiu ľudí o dosiahnutie stanovených cieľov života. Pojem slobodnej vôle tým pomohol vrátiť do „hry“ aj v tomto období tak ohrozený pojem, akým bol pojem zodpovednosti človeka za svoje rozhodnutia a konanie.

Publikácia je svojím štýlom i závermi, ktoré čitateľovi sprostredkováva, majstrovským dielom, ktoré je prínosom nielen pre historika filozofie, ale i pre filozofa, teológa či psychológa, ktorí sa venujú systematickému skúmaniu slobodnej vôle a otázkam determinizmu. Vhľad, ktorý do sveta neskoršej antiky práca poskytuje, zaujme, vzdeláva i provokuje, vedie k vlastnému premysleniu problematiky slobodnej vôle. Fredeho filologické ani konceptuálne analýzy nie sú oťažité, pretože čitateľa oboznamujú už len s výsledkami skúmaní, čím mu umožňujú sledovať hlavnú myšlienkovú líniu: vývoj pojmu slobodnej vôle. Štýl knihy sa vyznačuje dynamikou, ktorá drží čitateľa v pozornosti. Autorove interpretácie historických koncepcií a závery, ku ktorým dospieva, sú výsledkom precízneho textového skúmania, vynikajúcej zorientovanosti v kontexte kultúrneho myslenia neskoršej antiky a jeho kritického prístupu k súdobému stavu skúmania neskoršej antiky. Michael

Frede podrobuje prísnej kritike interpretačné závery takých autorít dejín antickej filozofie, akými sú William David Ross,¹ Albrecht Dihle² či Arthur Hilary Armstrong.³ Frede je však zároveň schopný identifikovať kontext, ktorý ospravedlňoval prístup jeho kolegov pri formulovaní daných záverov, keďže si uvedomuje, že cieľ ich prác bol (v porovnaní s jeho projektom) odlišný. Vnímavý čitateľ tak pochopí Fredeho kritickosť skôr ako prejav jeho kultúrnej a odbornej citlivosti. Ako autor textu je totiž schopný čítať závery interpretácií svojich kolegov ako podmienené ich metodickými postupmi a cieľmi a cez ich kritiku ponúkať svoje vlastné závery.

Frede vo svojej knihe zároveň vyvracia hneď niekoľko široko a dlhodobo akceptovaných tvrdení z dejín filozofie. Za mnohé si dovoľím uviesť aspoň dve z nich, ktoré spolu s Fredem považujem za veľmi časté. 1. Nie je pravda, že Platón a Aristoteles počítali so slobodnou vôľou, len pre ňu nemali špecifický termín. Ani Platónova, ani Aristotelova koncepcia totiž nedisponujú nielen pojmom slobodnej vôle, ale ani pojmom vôle, ktorý by zodpovedal dnešným interpretáciám. Dôvodom je to, že daný pojem nezodpovedal ich náuke o duši ani ich chápaniu slobody. V ich koncepciách sa počítalo s pojmom chcenia, ktoré má špecifický vzťah k rozumovej časti duše. Pritom pojem slobody mal v Platónovom aj Aristotelovom učení celkom odlišnú pôsobnosť, a to sociálno-politickú. 2. Nie je pravda, že kým židia a kresťania neskorej antiky boli monoteisti, tak pohania boli polyteisti. Podľa Fredeho toto tvrdenie zoči-voči znalosti neskorej antiky neobstojí. Frede dokonca inklinuje k silnému vyjadreniu, podľa ktorého „temer všetci filozofi neskorej antiky boli monoteisti“ ([4], 143). Pri dostatočne subtilnej analýze ich koncepcií možno totiž vidieť rozdiel, ktorý robili medzi Bohom a bohmi.⁴ A nie je namieste ani používanie zaužívanej frázy, že Boh antických nekresťanských filozofov bol abstraktný. Pretože, hoci

¹ U W. D. Rossa Frede kritizuje ako nepodloženú domnienku, založenú na predpoklade jedného pevného významu výrazu, že totiž hoci Aristoteles nikde v svojich prácach nehovorí o vôli ani slobodnej vôli, určite by s nami „zdieľal čistú predstavu o slobodnej vôli“ ([6], 201). Pozri tiež Fredeho knihu ([4], 2 – 3).

² Albrechta Dihleho, ktorého prácu *The Theory of Will in Classical Antiquity* (1982) hlboko oceňoval, Frede kritizoval najmä za jeho predpoklad o existencii jedného pevného významu slobodnej vôle v rámci dejín filozofie, čo malo podľa Fredeho za následok aj to, že Dihleho priekopnícka historická práca o pojme slobodnej vôle prehliada množstvo tzv. intelektualistických koncepcií slobodnej vôle na úkor koncepcií voluntaristických. Frede tiež kritizuje i samotné Dihleho chápanie slobodnej vôle, ktoré označuje za mysteriózne, lebo predpokladá, že ľudská vôľa nie slobodná len vo vzťahu k externým objektom a udalostiam, ale dokonca i vo vzťahu k interným túžbam a presvedčeniam osoby. Pozri ([4], 98).

³ Frede kritizuje A. H. Armstronga za jeho vyjadrenie z článku *Two Views of Freedom*; in: *Studia Patristica*, 18 (1982), podľa ktorých Plotinova koncepcia, a špeciálne jeho náhľady na slobodu a vôľu, boli písané pod vplyvom kresťanstva. Neopodstatnenosť Armstrongovho názoru Frede demonštruje na pozadí zdôvodnenia toho, prečo myšlienka závislosti sveta od vôle transcendentného Boha nie je židovsko-kresťanským príspevkom k rozvoju pojmu slobodnej vôle, keďže táto myšlienka už bola prítomná aj v nekresťanských filozofických koncepciách neskorej antiky. K tomu pozri ([4], 150 – 152).

⁴ Frede čitateľa upozorňuje, že explicitné rozlíšenie boha a bohov možno nájsť v Plotinových *Eneadách* I.4, I.6, I.18 a I. 19 a vo fragmente 76 Porfýriovej práce nazvanej *Proti kresťanom*, kde Porfýrios navrhuje, že ak by nerozlišovanie termínov niekoho miatlo, tak na označenie bohov môže použiť termín *anjeli*.

nebol osobným Bohom zjaveným v konkrétnom momente dejín konkrétnemu národu, predsa platí, že v prípade platonikov a peripatetikov neskorej antiky bol Bohom jedným a transcendentným a v prípade neskorých stoikov Bohom jedným, avšak imanentným.

Kritickú výhradu proti Fredeho knihe by som si dovoľil formulovať v podobe námietky, ktorá sa dotýka otázky Augustínovho zástoja v rozvoji pojmu slobodnej vôle. Fredeho pohľad i prístup v tejto otázke považujem za jednoznačne reduktívny. Z textu i z interpretácií totiž jednoznačne vyplýva, že Frede svoje skúmanie Augustína obmedzuje na analýzu troch primárnych zdrojov: *De libero arbitrio*, *Confessiones*, *Retractationes*. Problém spočíva v tom, že *Confessiones* zohrávajú v danej otázke len marginálnu úlohu a *Retractationes* majú len korektívny charakter, ktorý sa navyše v otázke slobodnej vôle pri diele *De libero arbitrio* ani nevyužíva (ako správne poznamenáva aj Frede). Pri plnohodnotnejšej interpretácii Augustína a určení jeho zástoja v rozvoji pojmu slobodnej vôle sa podľa môjho názoru nemožno vyhnúť analýze spisu *De trinitate* (a to najmä desiatej knihy) a analýze piatej knihy diela *De civitate Dei*. Tieto diela sú totiž neskoršieho dáta, a práve ony predstavujú kresťanský kontext Augustínovho myslenia, ktorý má priamy dopad na jeho chápanie slobodnej vôle. Dovoľím si predpokladať, že Fredeho postup bol pravdepodobne vedený úmyslom predstaviť Augustína ako neskoro antickú postavu filozofie, ktorá za veľa vďačí helenistickej filozofii. Frede tak, žiaľ, vynechal diela relevantné z hľadiska konceptuálnej analýzy slobodnej vôle, v ktorých sa Augustínom uskutočnené systematické premyslenie učenia Cirkvi a interpretácie sv. Písma v otázke slobodnej vôle už jednoznačne prejavilo. Problém je v tom, že Frede potom musí zákonite opomenúť fakt, že Augustínove úvahy o slobodnej vôli sú tiež začlenené do kontextu jeho učenia o ľudskej duši, konkrétne do učenia o perichorézii ako o nezmiešanom vzájomnom prenikaní troch substanciálnych aktov najvyššej zložky ľudskej duše, ktorú Augustín nazýva myslou (*mens*). To, čo Frede neopomína u Aristotela, žiaľ, opomína u Augustína. Bez predstavenia Augustínom formulovaného tretieho ternára ľudskej mysle (*memoria, intelligentia, voluntas*)⁵ nie je možné ani vysvetliť, v akom zmysle možno hovoriť o tom, že *voluntas* sa stavia proti *intelligentia*, presnejšie, prečo sa dedičným hriechom porušuje prirodzenosť ľudskej mysle tak, že sa vôľový substanciálny akt ľudskej mysle (*voluntas*) dokáže postaviť proti rozumovému substanciálnemu aktu ľudskej mysle (*intelligentia*), keď sú zároveň jedinou myslou človeka.

Rovnako zložitou, ak nie priam neriešiteľnou, sa pre Fredeho bez analýzy piatej knihy *De civitate Dei* stáva aj úloha objasnenia vzťahu slobody ľudskej vôle a Božieho predvedenia a milosti. V tomto priestore sa podľa môjho názoru nachádza najväčšia slabina Fredeho skúmaní. Na druhej strane je v kapitole venovanej Augustínovi potrebné vysoko vyzdvihnúť Fredeho osvetľujúcu interpretáciu konkrétneho vplyvu listov sv. Pavla na Augustínovo myslenie o slobodnej vôli vo vzťahu k Božej milosti.

Michael Frede v roku 1987 v úvode k jednému zo súborných vydaní jeho štúdií o antickej filozofii napísal, že myšlienky antickej filozofie nám „pomáhajú vysvetliť množstvo historických faktov nielen z dejín filozofie, ale aj z dejín ďalších disciplín,

⁵ K tomu pozri *De Trin.* X, 11,18 / 330,29 – 331,63; in: ([5], 86).

napríklad z dejín teológie, dejín politických teórií či z dejín literatúry“ ([3], ix). A práve Fredeho kniha o pôvode pojmu slobodnej vôle je toho najlepším príkladom. Na pozadí analýzy pramenných filozofických textov neskorej antiky, dotýkajúcich sa otázok slobodnej vôle, totiž bravúrnym spôsobom odкрýva základné princípy, ktoré neskôr výrazným spôsobom zasahovali vývoj nielen dejín filozofie, ale i dejín teológie (napríklad interpretácia pojmu slobodnej vôle u Martina Luthera v tézach 13 – 15 *Heidelberskej dišputy*), ale tiež v dejinách politických teórií (napríklad v politických teóriách spravodlivej vojny, kde diskusia o pojme slobodnej vôle mala svoje dôležité miesto). Preto je kniha, plná precíznych filologických a konceptuálnych analýz, ale tiež premyslených a zdôvodnených kritických interpretácií, skvelým sprievodcom nielen pri štúdiu dejín filozofie a metafyziky slobodnej vôle, ale i pri štúdiu dejín teológie a dejín politických teórií.

LITERATÚRA

- [1] ARSMTRONG, A. H.: Two Views of Freedom. In: *Studia Patristica*, 18, 1982, pp. 397 – 406.
- [2] DIHLE, A.: *The Theory of Will in Classical Antiquity*. Sather classical lectures; vol. 48. Berkeley: University of California Press 1982.
- [3] FREDE, M.: Introduction: the Study of Ancient Philosophy. In: *Essays in Ancient Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press 1987.
- [4] FREDE, M.: *A Free Will: Origins of the Notion in Ancient Thought* (edited by A. A. Long; with a foreword by David Sedley). Sather classical lectures; vol. 68. Berkeley: University of California Press 2011.
- [5] KARFÍKOVÁ L.: Lidská mysl jako model Trojice podle Augustinova spisu De Trinitate IX, X a XV. In: *Studie z patristiky a scholastiky*. Praha: Oikúmené 1997, s. 62 – 108.
- [6] ROSS, W. D.: *Aristotle*. London: Methuen 1923.

Mgr. Pavol Labuda, PhD.
Katedra filozofie FF KU
Hrabovská cesta 1
034 01 Ružomberok
SR
e-mail: pavol.labuda@ff.ku.sk